

Собачко О. М.

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ТВОРЧОСТІ
В ЛІТЕРАТУРНІЙ ДИСКУСІЇ 1925–1926 РР.

In this article it is written about a crisis in Ukrainian literature, which became the reason of literary discussion in 1925–1926. This discussion overcame literary, public and political problems. Ideas of M. Khvylyovyi and his colleagues conflicted with principles of Marxism and projects of Bolsheviks.

У середині 20-х років у мистецькому середовищі сформувалася громадська думка про наростання кризових явищ в українській літературі. Вважалося, що саме ця криза і стала причиною літературної дискусії 1925–1926 рр. Самі літератори трактували їх по-різному.

О. Дорошкевич, наприклад, пояснював кризу занепадом об'єднання «Плуг». Ця літературна організація, писав він, переживала ідейну кризу, яка призвела до творчої кризи тому, що організація орієнтувалася на селянські маси з їхнім низьким культурним рівнем¹. Як бачимо, частина літераторів усвідомлювала негативний вплив орієнтації мистецтва у цілому на низький рівень сприйняття масами художньої творчості.

Самі плужани вважали, що існувала перш за все організаційна криза. Вони були переконані в тому, що повноцінний літературний процес можливий лише в рамках єдиної марксистської організації. Тому С. Пилипенко і його прибічники закликали об'єднатися навколо платформи «Жовтня»². Вони взагалі не допускали можливості існування художньої творчості як індивідуалістичної.

Масовісти головне місце в літературному процесі відводили організаційній формі і фактично не надавали жодного значення мистецькому таланту. О. Досвітній писав, що на думку масовістів, «бути письменником за сучасних умов — це означає пройти кандидатський чи студентський стаж, одержати квиток тої чи іншої організації. За таких умов пишним цвітом розквітло графоманство та невігластво»³. З ним погоджувався і М. Яловий.

У цілому М. Хвильовий, О. Досвітній, М. Зеров, М. Яловий під кризою в літературі розуміли саме потік низькопробних писань, що захлеснув видавництва і редакції журналів.

Таким чином, існувало два трактування літературної кризи. «Олімпійці» вважали, що криза — це надзвичайна утилізація мистецтва, «масовісти» навпаки — відхід від життя, «інтелігентський запічок» і трактували його як виклик пролетарській літературі. В останньому випадку проглядав політичний підтекст мистецької орієнтації масовістів.

З іншого боку, можна говорити про кризу в ідеології більшовизму, а точніше, її трансформацію в державно-панівну думку тоталітарного суспільства. Більшовизм зразка 1917 р. на середину 20-х років дуже змінився. Успішний розвиток непу — приватних господарств, торгівлі, мануфактури, поява власників підприємств

і торгових закладів, тобто усього того, проти чого боролися комунари, вибивало їх з рівноваги. Звичайно, коли в ідеологічних настановах проповідувалися соціальна рівність, безкласовість, а в реальній дійсності спостерігалось зовсім інше, то це справляло сильне враження на письменників і своєрідно позначалося на їхній творчості. Масовісти заявляли, що це призводило до відмови пропагандистського наслідування в літературі. Вони вважали, що ідеологічний та організаційний занепад в літературі виникли внаслідок відриву частини пролетарських письменників від громадської праці. Масовісти не розуміли того, що мистецтво стоїть вище за ідеологію.

Україна постала перед вибором: перетворитися на провінцію Москви з обмеженим вживанням української мови чи зберегти свою самобутність. Цю проблему з найбільшою гостротою сприймала та частина суспільства, яка за родом своїх занять найглибше відчувала і найгостріше сприймала загрозу національної катастрофи, у тому числі й літератори. Дискусія між ними була літературною тільки за формою, а за своєю глибинною суттю — суспільно-політичною.

Літературна дискусія розпочалася навесні 1925 р. як суто мистецька полеміка. Її відкрила публікація Г. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і побут», редактором якого був В. Блакитний.

Поштовхом до цієї публікації стало те, що журі конкурсу від журналу «Червоний шлях» відхилило оповідання Г. Яковенка «Хворі на землю». У своїй статті Г. Яковенко звинувачував старше покоління літераторів у зверхньому ставленні до своїх молодших колег та відірваності від життя. Судячи з усього, М. Хвильовий був задалегідь ознайомлений з нею і у відповідь в тому ж номері вмістив свій памфлет «Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян». Письменник одразу почав критикувати масовістів за халтуру та художню малограмотність. А причину цього вбачав у їхній орієнтації на широкі читацькі маси.

М. Хвильовий критикує своїх літературних опонентів з класових позицій члена партії більшовиків. Зокрема, він фактично звинувачує масовістів у належності до тієї частини інтелектуалів, яка раніше була ідеологом «куркульства». Причому характеризував її як «сатану в бочці», що хмарою суне на «город», тим самим відзначаючи небезпеку, яку вона становила для українського мистецтва.

Серйозній критиці піддає М. Хвильовий ідею масовістів, що художній рівень літературної продукції має визначатися за тим, які «потрібні наслідки» вона викликає. Тобто, в цьому випадку письменник виступає проти ідеї підпорядкування літературної творчості завданням побудови радянського суспільства, на чому так наполягала РКП(б), навіть за рахунок шкоди її мистецькому рівню. Ідейні, але безграмотні писання багатьох масовістів М. Хвильовий трактує як графоманство і закликає поставити на їхньому шляху надійний заслін.

М. Хвильовому відповів той же Г. Яковенко. У статті «Не про або, а про те ж саме» він дорікав опонентові, що той занісся у «марєво далеких віків» і звинувачував його та кількох інших літературознавців у зневажливому ставленні до пролетарської молоді. А твори самого М. Хвильового назвав шкідливими й непотрібними⁴.

Початок дискусії також ознаменував широкий диспут, що відбувся 24 травня 1925 р. у Києві в приміщенні публічної бібліотеки. Ініціатива його проведення належала Всеукраїнській Академії Наук. Під час дискусії М. Зєров однозначно заявив, що просвіта у нього асоціюється із «нашою літературною убогістю, непоборним міщанством»⁵.

У своїх виступах неокласики, в основному, підтримали М. Хвильового у його боротьбі з негативними явищами в літературі, зокрема з масовізмом і протекціонізмом. Причому навіть серед членів «Гарту» не було повної єдності стосовно до обговорюваних питань. Літературне об'єднання «Київ-Гарт» перед диспутом ухвалило спеціальну постанову, де висловило свою незгоду з позицією М. Хвильового.

Далі гартівці визнавали необхідність засвоєння кращих зразків європейської техніки і встановлення справді тісного співробітництва з революційною інтелігенцією. Головним доповідачем від київської організації мав виступити молодий, ще нікому не відомий критик Б. Коваленко, який пізніше став одним з найзапекліших противників М. Хвильового.

Після диспуту дискусія активізувалася і втягла у свою орбіту широкі маси критиків, читачів, культурних працівників та літераторів. Головними опонентами М. Хвильового стали плужани на чолі з їхнім лідером С. Пилипенком. Плужани у своїй програмі проголосили орієнтацію на масового читача.

Ідеї плужан ґрунтувалися на низці як суспільних, так і політичних чинників. Питання — чи писати твори простою, зрозумілою

для народу мовою, до того ж переважно для селян, чи орієнтуватися винятково на вибагливого читача, — було проблемою номер один для української літератури ще з кінця XIX ст. Проблематика егалітарності та елітарності української літератури порушувалася у творах П. Куліша та І. Франка. Одночасно в українській літературі основним масивом стала саме народницька книга, що від самого початку була орієнтована на селянську масу. Це було пов'язано з тяжким становищем української культури, що зазнавала постійних утисків з боку імперської, російської влади. Для більшості українських письменників саме селянство залишалось образом України, її символом.

Українські масовісти до того ж перебували ще й під впливом російських футуристів, Пролеткульту та напостовців. Ці групи представляли в літературному середовищі ультраліві сили. Вони повністю відкидали надбання старої культури, звинувачуючи її в реакційності та відсталості. Водночас масовісти намагалися переконати своїх опонентів у тому, що саме пролетарське мистецтво є надмистецтвом і воно стоїть над буржуазною культурою.

Активізація плужан, плутанина багатьох літераторів у теоретичних мистецьких питаннях змусили М. Хвильового написати новий памфлет «Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві». У ньому автор пояснює свою позицію стосовно мистецтва, його визначення, функцію та роль.

М. Хвильовий виступив проти головного постулату масовістів, нібито мистецтво є «метода будування життя». Письменник зазначав, що пролетарське мистецтво буде розвиватися за тими самими законами, що й буржуазне. Воно пройде етапи романтизму, реалізму та ін., а нині в Україні перебуває на стадії «переходової доби», романтики вітаїзму. Але при цьому, на його думку, саме українське пролетарське мистецтво має перекинутись у всі частини світу й зіграти там не «домашню», а загальнолюдську роль⁶.

У дискусії з опонентами М. Хвильовий і далі виступає з позиції воєнничого комунізму, вбачаючи, проте, в мистецтві «великого фактора» в боротьбі за його ідеали. Причому до ворожого табору письменник відносить «і напостовців, і левовців, і пролеткультовців, і октябристсько-платформовців, і панфутуристів». Відкидаючи трактування своїх опонентів щодо «споглядання як обезволення старого мистецтва», М. Хвильовий вбачає в ньому не пасивне споглядання, а зовнішню форму найвищої активності «пізнання життя». Здавалось би, дискусія на мистецьку тему мала

б цим і закінчитися. Але ні. Лідер «олімпійців» переводить її у типову для більшовицького загалу партійну площину і звинувачує масовістів у «писаревщині в «червоній» машкарі, утилітаризмі, ліквідаторських настроях щодо мистецтва.

Якраз тут виявляється ставлення М. Хвильового до нової економічної політики. Він, як і більшість членів партії, на роздоріжжі — не може примиритися з відродженням того, проти чого боровся в молодості, й одночасно мусить коритися партійній дисципліні й визнавати неп. Але в його розумінні НЕП — лише певний етап диктатури пролетаріату, тоді як для масовістів він — вічний. Саме непман, на думку М. Хвильового, буде перешкоджати робітничому авангарду пізнавати всю складність перехідного періоду за допомогою «своїх художників».

Бурхливі пристрасті викликала теза М. Хвильового — Європа чи просвіта? Просвіта у М. Хвильового асоціювалася, переважно, з подіями 20-х років, однак значення її було далеко ширшим. У розумінні памфлетиста — це психологічна категорія, що сформувалася у ХІХ ст. і спрямовувалася на задоволення потреб масового читача в друкованому слові.

На таку позицію українських митців значною мірою впливала реакційна національна політика російського царату в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Заборона української мови валуєвським циркуляром 1863 р. і емським указом 1876 р., відсутність консолідованої національної сили, культурна понівеченість та низький культурно-освітній рівень народу змушували частину літераторів вдаватися до випуску загальнодоступної книжкової продукції. Фактично література була єдиною сферою суспільної діяльності, де могла розвиватися національна еліта.

Гальмівний вплив державної системи царської Росії на культурний розвиток України наприкінці ХІХ ст. є очевидним. Про односторонність літераторів-народників писали дослідники в Україні та за кордоном. Під тиском відвертої антиукраїнської політики царського режиму в українській літературі початку ХХ ст. великого розмаху набрали утилітаризм, спрощення, а зі встановленням радянської влади — і колективістські начала та орієнтація на найвідсталішу в культурному розвитку частину суспільства.

Усі ці негативні явища М. Хвильовий і звів до поняття — «просвіта». Полемізуючи з С. Пилипенком, він вказував на те, що під «просвітою» розуміє не фізичну особу, а ту абстрактну категорію в психіці суспільства, яка становить «архиконкретний

консервативний чинник». За партійною звичкою шукати в усьому ворога, письменник додає, що просвіта в українських умовах — це «новий рантє селянського виду». Представникам «просвіти» М. Хвильовий радить вчитися грамоти, потім вчити мільйонні маси неписьменних селян, виховувати з сількорів хороших журналістів. Тільки за таких умов, вважає памфлетист, «плужани» допоможуть «олімпійцям» вивести молоде мистецтво зі «смердючої атмосфери кар'єризму, спекуляції та іншої графоманії»⁷.

Ідейне несприйняття викликав у масовістів заклик М. Хвильового орієнтуватися на Європу. В їхній свідомості вона, згідно з більшовицькими постулатами і стратегічними планами, залишалася «загниваючою», буржуазною, де незабаром неминуче мала відбутися соціалістична революція. У відповідь на критику опонентів М. Хвильовий, підтримуючи тезу про класову ненависть до «загниваючої Європи», разом з тим пояснює, що він закликає рівнятися на багатотисячолітній досвід європейської цивілізації, уславлений іменами Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса. І єдино правильний шлях розвитку національного мистецтва памфлетист вбачає саме за європейським зразком. У цих ідеях письменника проявилася більшовицька непримиренність до своїх опонентів, визнання тільки власної правоти і віра у всесильність комуністичних ідеалів. Разом з тим, у проголошенні провідної ролі української національної еліти в розвитку нової світової культури вони дисонували з курсом більшовицької партії, спрямованим на встановлення власної гегемонії в усіх сферах суспільно-політичного й духовного життя країни.

Погляди М. Хвильового на місце і роль митця в суспільстві суперечили відповідним постулатам більшовицької партії. Якщо більшовики розглядали особу як «гвинтик» у партійній машині, а відповідно і в житті суспільства, то М. Хвильовий вбачає у справжньому митцеві людину діяльну, вільну в поглядах, яка у своїх осмисленні сучасності, ідеях і передбаченнях випереджає суспільство.

Ідеї «олімпійців» стали об'єктом нещадної критики з боку масовістів. Зокрема, Ю. Меженко виступав проти заклику М. Хвильового рівнятися на Європу і доводив, що вона уособлюється в суспільно-політичному житті з «загниваючим капіталізмом», у побуті — з міщанством, «Баядеркою», «Лакованими черевичками», а в літературі — з бульварною белетристикою⁸. На це М. Хвильовий відповів, що «олімпійці» розуміють Європу як психоло-

гічну категорію, яка виганяє «людськість із просвіти на великий тракт прогресу»⁹.

Як бачимо, лідери літературної дискусії використовували у боротьбі з опонентами однакові методи. Зокрема, звинувачення у підтримці чи вираженні інтересів тих соціальних сил, які на офіційно-партійному рівні не вважались гегемонами у побудові соціалізму. Якщо в цьому плані політичним козирем «олімпійців» були звинувачення «масовістів» у політичній близькості з ідеологією сільського «куркуля» і «непмана», то С. Пилипенко звинувачував «олімпійців» в орієнтації на стару інтелігенцію. Тому М. Хвильовий для остаточного розгрому своїх опонентів мусив вдаватися не просто до партійної риторики, а й наголошувати на власному відстоюванні інтересів партії та уряду.

Суспільно-політичного звучання набула започаткована раніше дискусія і щодо протекціонізму в літературі. Питання протекціонізму виходило за літературні рамки й екстраполювалося на ставлення влади до різних сторін суспільного життя і поділ суспільства на класи відповідно до їхньої ролі в радянському будівництві. Масовісти обстоювали ідею необхідності підтримки владою тих пролетарських організацій і об'єднань, які вважались надійним оплотом партії.

КП(б)У спробувала визначити своє ставлення до дискусії, що розпочалася в Україні. Резолюція КП(б)У у червні 1925 р. щодо неї була досить нечіткою і невизначеною, що свідчило про розгубленість більшовицьких лідерів за незвичних обставин. З одного боку, більшовицька партія виступала за гегемонію пролетарської літератури, хоч мусила усвідомлювати, що для цього пролетаріат не має відповідних можливостей. Резолюція наголошувала на необхідності створення мистецької літератури, яка одночасно мала бути розрахована на масового читача. Звичайно, партія не могла віддати перевагу жодній зі сторін. Така невизначеність більшовицької партії призвела до пожвавлення дискусії¹⁰. Сучасні дослідники вважають, що ця постанова давала можливість партії маніпулювати настроями в літературно-мистецьких колах, залишаючи надію кожному із них і не даючи карт-бланш жодному.

Постанова української комуністичної партії по суті дублювала рішення ЦК РКП(б) від 1924 р. В Росії в 1923–1925 рр. відбувалася подібна дискусія, внаслідок якої партія була змушена відмовитися від відкритого протекціонізму окремим творчим групам. Насправді, за словами найвідомішого в той час російського критика

А. Воронського, роль партії зводилася до рішучої боротьби з внутрішньою та зовнішньою мистецькою еміграцією, вона надавала також допомогу усім групам, що стояли на платформі Жовтня¹¹. Але остаточно визначити, яке саме мистецтво має відображати комуністичну дійсність, тоді партійні ідеологи не могли, оскільки мали надто туманне уявлення стосовно самої дійсності. Недаремно літературна дискусія співпала у часі з політичною боротьбою всередині партії.

Саме в цей час у журналі «Плужанин» було відкрито нову рубрику — «Наша дискусія», а часопис почав перетворюватися на трибуну ідейної боротьби. Звідси окремі літератори зробили висновки, що дискусія відбувається між «Плугом» і «Гартом», проти чого останній рішуче виступав. Заперечував наявність боротьби двох літературних об'єднань і М. Хвильовий.

На літо 1925 р. дискусія набирає ще більшої політичної гостроти. Вже в хід ідуть погрози, натяки на класово ворожу суть памфлетів М. Хвильового. Кожен, хто в чомусь погоджувався з опальним письменником, сам ставав об'єктом критики. З'являються політичні ярлики, звинувачення вже не просто в ухилах, а в буржуазному націоналізмі і відході від марксистсько-ленінського вчення. «Тим часом, — заявляв С. Пилипенко, — думки М. Хвильового щодалі стають антиленінськими»¹².

Улітку 1925 р. відбулися зміни й усередині самих літературних організацій. Літературну дискусію, звичайно, не можна зводити до боротьби між кількома літературними спілками. Однак у ході полеміки більшість письменників мусили визначитися зі своїм становищем та заявити про своє ставлення до літературної дискусії.

Це спричинило розклад однієї з найбільших в Україні організації — спілки пролетарських письменників «Гарт». Просвітянство, епігонство та інші негативні риси, в яких М. Хвильовий звинувачував «масовістів», були притаманні й «Гарту». Влітку 1925 р. М. Хвильовий та кілька його однодумців відходять від активної участі в роботі спілки. Більшість талановитих митців порвали з «Гартом». Цей факт прирік його на повний занепад. Письменницька організація розпалася. Всі наступні спроби реанімувати її закінчилися невдачею.

На осінь 1925 р. завершилося формування ідейних принципів, визначився мистецький і суспільно-політичний напрям, а також персональний склад двох таборів. Масовістів очолював С. Пилипенко, а найактивнішими їхніми представниками виступали

Ю. Меженко, Б. Коваленко та деякі інші. Ця група була цілісною у своєму несприйнятті «чистого мистецтва», культурної спадщини Заходу і високої мистецької майстерності. Об'єднуючими факторами для неї виступали утилітарний підхід до мистецтва, заміна визначення мистецтва на його функцію.

Протилежна їм група, лідером якої виступав М. Хвильовий, не мала такої єдності у ставленні до обговорюваних проблем. У питаннях необхідності підвищення художньої майстерності літераторів і в боротьбі з мистецькою халтурою вони були єдині та схвально ставилися до поглибленого вивчення й використання як національної, так і західноєвропейської культурної спадщини. Але далеко не всі, як визнавав сам М. Хвильовий, поділяли інші його погляди, а в окремих випадках навіть фактично займали позицію масовістів. Це є підтвердженням того, що дискусія відбувалася не між двома організаціями, а між окремими літераторами, які представляли дві протилежні світоглядні позиції.

Ідейне розмежування між гартованцями призвело до необхідності організаційного визначення. У грудні 1925 р. М. Яловий, О. Досвітній і М. Хвильовий утворили елітарну літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). До неї ввійшло і чимало колишніх членів «Гарту», серед них драматург М. Куліш, поети П. Тичина і М. Бажан, прозаїки П. Панч, І. Сенченко та інші. Своїм основним завданням «ваплітяни» поставили мету досягти вершин мистецької довершеності й тим самим виховувати народ на прикладі високохудожніх творів без політичної заангажованості та зведення літератури до низького культурно-освітнього рівня широких селянських мас.

Таким чином, літературна дискусія 1925 р. захопила не тільки літературні, а й суспільно-політичні проблеми. Незважаючи на більшовицьку риторику, ідеї М. Хвильового та його однодумців почали суперечити основоположним принципам марксистсько-ленінського вчення і стратегічним прожектам партії більшовиків.

¹ Дорошкевич О. Літературний рух в Україні в 1924 р. // Життя і революція. — 1925. — № 1–2. — С. 61.

² Повідомлення редколегії // Плучанин. — 1925. — № 1. — С. 2.

³ Центральний Державний Архів-Музей Літератури та Мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 144. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 3.

⁴ Яковенко Г. Не про або, а про те ж саме // Культура і побут. — 1925. — № 18 (4 червня).

⁵ Івашко М. Микола Зеров і літературна дискусія (1925–1928) // Слово і час. — 1990. — № 4. — С. 19.

⁶ Хвильовий М. Твори: В 5 т. — Нью-Йорк, 1983. — Т. 4. — С. 99–104.

⁷ Хвильовий М. Вказ. праця. — С. 108–109.

⁸ Меженко Ю. Європа чи Просвіта // Життя і революція. — 1925. — № 5. — С. 52.

⁹ Хвильовий М. Вказ. праця. — С. 130.

¹⁰ Про політику партії в галузі художньої літератури // Культура і побут. — 1925. — № 28.

¹¹ Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий. 1923–1925. — М., 1991. — С. 55.

¹² Там само.